УДК 801.81

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

СЕБЕРДӘ ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫ

В статье автор проводит обзор результатов фольклорной экспедиции в Вагайский район Тюменской области, которая была организована Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ в 2002 г. Анализируются экспедиционные материалы, записанные автором по татарскому народному творчеству. Разнообразный по своему жанровому составу фольклорный материал из уст татар, проживающих в Сибири, интересен своей тематикой, привлекает богатым содержанием.

Ключевые слова: татарский народ, фольклор, вариант, дастан, предание, народные песни.

In the article, the author reviews the results of a special folklore expedition to the Vagai district of the Tyumen region, which was organized by the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimova of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in 2002. Expedition materials recorded by the author on Tatar folk art are analyzed. Diverse in genre folklore material from the mouth of Tatars living in Siberia, is interesting for its theme and attracts with its rich content.

Keywords: Tatar people, folklore, variant, dastan, legend, folk songs.

Себер җирлегендә яшәүче татарлар тарихи яктан төрле этник компонентлар кушылмасыннан гыйбарәт. Себердә борын-борыннан көн күрүче җирле халык, XIV гасырдан бирегә күпләп агылган бохаралылар (ягъни Урта Азия төркиләре), төрле чорларда Идел буеннан күченеп килгән татарлар һ.б. бүгенге көндә анда халкыбызның үзенчәлекле бер катламын тәшкил итеп яшиләр. Шуңа күрә Себердә яшәүче татарларның рухи культурасы, аерым алганда фольклоры гаять кызыклы, бай, төрле яклап өйрәнүне сорый.

Себер татарлары иҗаты гасырлар буе галимнәр игътибарын җәлеп итеп килгән. Әле XIX гасыр урталарында ук күренекле галим, академик В. Радлов Себердәге татарлардан җыелган фольклор материалларына үзенең атаклы томнарының берсен [Образцы народной литературы...] багышлаган. Галим бастырып чыгарган әлеге томда урын алган халык иҗаты үрнәкләренең егермегә якыны – эпик әсәрләр. 1984 елда дөнья күргән «Дастаннар» томына [Татар халык иҗаты] кертелгән эпос текстларының күбесе – шушы төбәктә тупланган җәүһәрләр. Чыннан да, Себер – халык иҗатының таҗы булган эпос жанрына карый торган әсәрләрне күпләп биргән төбәк. Атаклы төрки «Алпамыш»ның татар версиясен тәшкил иткән «Алыпмәмшән», гасырлар буена телдән-телгә күчә килгән «Таһир белән Зөһрә», «Бүз егет», яисә «Күр углы» вариантлары, «Йиртөшлек», «Ак Күбәк», «Кузы Көрпәч белән Баянсылу» һәм, әлбәттә, «Иде-

гәй» үзе иң элек нәкъ менә Себердә яшәүче татарлар арасында киң таралган булган.

В. Радлов яшәгән чорлардан алып бүгенге көнгәчә Себердә яшәүче татарларда да фольклор үзгәрешсез тормаган, әлбәттә. Төрле чорда Х. Ярми, Х. Гатина, Ф. Әхмәтова, Ф. Йосыпов, Д. Рамазанова, И. Закирова, О. Хисамов кебек галимнәр себер татарлары фольклорына игътибар бирә килделәр. Бүгенге көндә дә Себер татарлары иҗаты белән кызыксыну, лиро-эпик һәм лирик фольклор әсәрләрен барлау, бастырып чыгару дәвам итә.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан 2002 елда Төмән өлкәсенә фольклор экспедициясе уздырылган иде. Экспедициядә фольклорчы галимнәр Илсөяр Закирова һәм Лилия Мөхәммәтҗанова катнашты. Ике дистә чамасы ел элек биредә алган тәэсирләр бүген дә актуальлеген югалтмаган.

Төмән өлкәсе Вагай районы Казанлы авылына килеп төшкәч тә башкарган иң тәүге эшебез бу авылның астанасы белән танышу булды. Астана – изгеләр зираты. Астанә – фарсы сүзе, «бусага», «сарай ишеге төбе», «төп» дигән мәгънәләрне белдерә [Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге, б. 19]. Биредә шундый исем белән аталып йөртелә торган берничә урын бар дип сөйлиләр. Берничә гасыр элек Себергә бохаралылар, ягъни Урта Азия төркиләре күпләп агылган. Аларның бирегә килүенең төп сәбәбе сәүдә-икътисад мәсьәләләре булса, биредә ислам динен таратуда да шул ук бохаралыларның роле зур.

Бохаралылар, бу җирләргә килеп төшкәч, төпләнер урын эзләгәннәр. Җирне казыйлар да чыккан туфракны казылган чокырга кабат күмеп карыйлар икән. Уңдырышлы җирнең туфрагы күпереп, өелеп калырга тиеш булган. Моңа кадәр шундый урын табылмаган, ә Казанлыда исә туфрак казылган чокырына сыймаган, мул булып артып калган. «Уңдырышлы җирләр бу», дип, изгеләр шушында төпләнеп яши башлаганнар (*информант – Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы, 1970 елгы, Казанлы авылы*).

Һәрбер астананың үзенең җаваплы кешесе була. Аны «астана хуҗасы» яисә «астана» дип йөртәләр. Бу кеше изгеләр зиратын карап-тәрбияләп тора, яисә шул эшне оештыра. Астана хуҗасы булу – гади генә йөкләмә түгел, ә Аллаһтан бирелгән әмер, борын-борыннан билгеле бер нәселгә тапшырылган бурыч дип ышана җирле халык. Бу нәсел кешесе астана йоласын үтәп яшәргә, бозыклыктан, явызлыктан, һәртөрле начар уй-гамәлләрдән азат булырга тиеш. Әгәр шушы кагыйдәдән чыкса, аның үзенә генә түгел, нәсел-нәсәбенә бәла килә. Андый очраклар да булган. Халык хәтерли, энәсеннән-җебенә кадәр сөйләп тә күрсәтә. Казанлы астанасы, ягъни астананың төзеклеге өчен җаваплы кеше – Әшрәфҗамал исемле карчык.

Моннан тыш, Төмән өлкәсендәге һәр астананың үз тотемы бар. Әйтик, бу якларда иң олы астана булган Кече Уват (халык телендә –

Малай Уват) каберлегенең символы – Үгез. Казанлыда ул – Каз. Халык үзе моны Бохарадан килгән билге дип аңлата. Бу күпмедер дәрәҗәдә мәҗүсилекне, борынгылыкны чагылдырган күренеш буларак кызыклы.

Төшендә астана тотемын күргән кеше тиз арада астана хуҗасына садака китерергә тиеш икән. Садака итеп тәңкәле акча алына, ул кызыл чүпрәккә төреләә. Шуннан соң гына төш күргән адәм садакасын илтеп тапшыра. Тәртибе шулай. Халыкта моны шык садакасы бирү яки шыкка төю дип йөртәләр. Шык сүзенең «изгеләр каберен караучы» дигән мәгънәсе бар [Әхмәтьянов, б. 497]. Нәзере булса, яисә бәла-каза килсә кеше шыкка төяргә, ягъни астананы караучыга хәер-садака төенләргә мөмкин. Шык садакасын Төмән өлкәсендәге һәр астанага берәрне таратып чыгу гадәте дә бар. Астанага шык садакасы бирү уеңа килсә, аны һичшиксез астана хуҗасына илтеп тапшыру мөһим.

Тарихтан билгеле булганча, XIV гасырдан Көнбатыш Себердә Урта Азиядән килгән мөселманнар – шәехләр мәҗүсиләргә каршы корал тотып көрәшкәннәр. Халык үзе дә: «Бу җирләрдә бик каты сугышлар булган», – дип сөйли. Шәехләрнең кораллы гаскәрләре, исламны инде кабул итәргә өлгергән җирле халык белән берлектә, Себер олысында бохара ханнарының, татар феодалларының һәм, әлбәттә, ислам диненең йогынтысын ныгыту өчен, көрәш алып барганнар. Шушы вакыйгалар нәтиҗәсе буларак, Себердә яшәүче җирле татарлар арасында ислам таралган.

Астаналарга багышланган риваятьләрне һәр йортта беләләр биредә. Күрәсең, изге гореф-гадәтләрне шулай күркәм рәвештә буыннан-буынга тапшыра киләләр. Менә, мәсәлән, *Мөгамәтуллина Мөнәвәрә Җамалетдин кызы (1933 елгы, Сөләйман авылы)* Паеш астанасы турында мондый риваять сөйләде:

«Бохарадан килгән муллалар мондагы халыкны дингә өйрәткәннәр. Аларны саклап килгән солдатлар булган. Әллә ничә йөзләп шундый кеше үтерелеп күмелгән җирне бездә астана диләр. Паеш астанасы – Иртеш аша яхшылар яткан җир. Инде алар кешенең төшенә кереп, үзләрен белдерткәннәр. Бер хатын Паеш астанасын карап торган. Иртән ире торганчы, яланаяк Иртешне атлап чыгып, яхшыларны зыярәт итеп кайта икән. Ире белгәнче, шулай караган астананы. Бервакыт ире күзәтә бара моны. Иртеш аша чыгып та хатынының батмавына исе китә моның. Ире күргәч, хатын балтырыннан бата суга. Шул хәлдән соң, ирем көнләшә дип, астананы нәселендәге башка кешегә тапшыра».

Тәрбияви әһәмияте ягыннан гаҗәеп тәэсирле булып тоелган «Кәтербәт сазлыгы риваяте» дә шул ук бохара «яхшылары»на барып тоташа. Аның «Нугайдагы алтын риваяте» дигән исеме дә бар. Төмән өлкәсенең төрле авылында бу вакыйганы төрлечә сөйлиләр, әмма сюжет, мәгълүмат – бер үк, асылы – үзгәрешсез. Бу риваятьнең Казанлы авылында *Хәлим Харис улы Сәгыйдуллиннан (1949 елгы)* һәм Ту-

гыз авылында *Гөлҗамал Садыйк кызы Шамратовадан (1937 елгы)* ишеткән вариантларының җыелма тексты түбәндәгедән гыйбарәт:

«Малай (Малый, ягъни Кече. – *Л.М.)* Уват белән Большой Уват арасында кырык биш чакрым озынлыктагы, унбиш чакрым киңлектәге күл бар. Аны Олы күл диләр. Тирәвене (тирә-юне. – *Л.М.)* Нугай кыры дип атала. Күл кырында авыл булган. Элекке заманда. Ул вакыт без дә булмаган. Бу күлдә балык тотканнар. Кәтербәт сазлыгы шул күл янында. Анда яхшылар алып килгән алтын күмелгән.

Бервакыт Нугай авылына яшь килен төшкән. Ул килентәшкә күлдән алтын чыгып утырган. Юан (зур. – *Л.М.)* чүген (чуен. – *Л.М.)* булган, имеш. Өч көн рәткә киләте бу килентәш күл буена, өч көн рәткә алтын чыгаты. Анда энҗе-мәрҗәннәр, ат сбруйлары, унике штук алтын ияр булган. Килен моны беркемгә дә әйтмәгән, байлык үземә генә булаты, дигән. Ул килентәш алтынны шулай өч көн уйната икән карап торып.

Инде дүртенче көн баруына чүген казан да юк, алтыннар да юк. Аннан килен авылга кайтып сөйләгән: «Мин сезгә әйтмәгән идем, ул шундый-шундый урында шулай-шулай батып китте», – дигән.

Шуннан бер карт мулланы ияртеп, күл буена барганнар. Мулла китап тотып барган, аннан китап ачкан да әйткән: «Авылдан бер начар кеше чыкты, ул килеп җиткәнче алсак, җитешәбез, өлгермәсәк, алтын төпкә китәр». Алтынны чыгара башлаганнар икән дә, чыгарып бетергәндә генә мулла әйткән теге кеше болар янына килеп җиткән. «Миңа өлеш калдырыгыз», – дип кычкырган. Шуннан алтын төпкә төшкән киткән, тотып кала алмаганнар.

Карт мулла полтар караган (фал ачкан, баккан. – *Л.М.)* һәм әйткән: «Котык токымнан (Коелар нәселе) ак чәчле күк күзле кыз бала туар, күз иясе (уртасы. – *Л.М.)* кызыл булыр. Унсигез яшенә җиткәч, алтын аңа чыгар, ул ала алыр байлыкны», – дигән. «Алтын аңа чыгып утырыр, курыкмаска кирәк. Алтын янына килеп, юан (зур. – *Л.М.)* пычак алып, корбан чалсын», – дип өйрәткән. «Корбан чалганда: «Байлыгым бөтен илгә, миргә булсын», – дип чәнечсен. Ул вакыт алтын батмай», – дигән.

Котык токымда, мулла әйткәнчә, чыннан да ак чырайлы, ак чәчле, күк күзле, күз уртасы кызыл бала туа. Әмма кызга унсигез тулганда аны алтын яткан җиргә – Кәтербәткә алып чыгучы булмый, чөнки әтисе сугыштан кайтмый калган, ә эшнең рәтен белүче башка кеше юк. Шулай итеп, алтын төптә кала.

Мулла тагын әйткән була: «Әгәр дә кыз ала алмаса, Котык токымның җиде буынынача китәр: унсигез елдан унсигез елга шул ук нәселдә шундый ук бала туар. Алтын табылганчы. Җиде буынга җиткәнче алтын табылыр. Котык токымга әйтелгән алтын бу».

Әмма шунысы да бар диләр: «Котык нәселе иманлы, шәфкатьле, изге нәсел булып дәвам итәргә тиеш. Әлеге нәсел кешесенең күңеле гел чиста, керсез булуы кирәк. Комсызларга, затсызларга Нугай алтыны чыкмайты, булмайты». Котык нәселе бүген дә яши, ди, халык

аларның кемнәр икәнен яхшы белә, кызыл күзле, ак тәнле ир бала хәзер уналты яшьтә диделәр.

Югарыда китерелгән бу истәлекне һәм астаналарга багышланган үрнәкләрне тарихи риваятьләр дип билгеләсәк, мифик чыгышлы хикәятләргә боларыннан да күбрәк юлыгырга туры килде. Урман яки Күл иясе адаштырган, яисә, белештермичә, урман иясенә – Йышка өйләнеп харап булган аучылар турындагы хикәятләр – әнә шундый әсәрләрнең бер төркеме. Йыш – Шүрәлегә охшаш образ, әмма аның гадәте кешеләрне кытыклап үтерү түгел, ә калын урман эченә алып кереп адаштыру. Йышка яки Йыш иягә (монысы ир затыннан булган урман иясе) юлыккан кеше, кая барганын абайламыйча, йөгерәатлый урман эченә кереп китә, тәмам хәлдән тайганчы адашып йөри. Шуңа күрә Ияләрнең – урманныкымы ул, күлнекеме, йорт-кура, мунчаныкымы – ачуын кабартырга, аларга ошамаслык начар гамәлләр кылырга, чаманы югалтырга, тыелган эшне кылырга ярамый дип белә халык. Моның шулай булуына дәлилләр китереп сөйлиләр. «Бер сунарчы күлдә йөргән. «Йиргә ятма, йоклама сунарда» дигәнне белсә дә, яткан. Йоклаган. Төшенә өч кыз керә моның. Сине яраттык, диләр сунарчыга, беребезне ал, диләр. Шуннан уянып китә бу, кызны алып кайта, белми Йыш икәнен, шуның белән яшәйте. Үзе сунарга йөри. Бичәсе бу кайтуга тәмледән тәмле ит ризыклары әзерләп куя икән һәм әйтә: «Кайтканда ишекне гел шакып кер, юкса ачуланышырбыз», – ди. Ир шиккә төшә каян алып пешерә, дип. Бервакыт ишекне шакымый кайтып керә дә күрә: хатын аннан бет ала, моннан борча тота да сумсалар, пилмәннәр ясый ди шулардан. «Ишектән кердем, тәрәзәдән чыгам!» – дигән дә чыгып очкан ди ире искәрмәстән кайтып кергәч. Дүрт баласы калган. Токымнары әле дә бар ди. Күзләре канлы, кызыл. Ул сунарчы яшәгән йорт урынына бүтән берәү дә йорт салмаган» (*информант – Мөгамәтуллина Мөнәвәрә Җамалетдин кызы, 1933 елгы, Сөләйман авылы)*.

Җен карчыгы Изурчык белән төне буе җеп эрләүдә ярышкан Кече әби, пәри хатынына кендек әбисе булган корткаякка багышланган мифик риваятьләрне дә Себер татарлары ихластан бирелеп, бик мавыгып бәян иттеләр. Бу үрнәктә Кече әбинең мунча иясе белән ни рәвешле мөгамәлә кылуы бик кызыклы: «Кече әби тәһарәтен алып бетте, бу сүзләрне әйтеп, мунча ишеген каты япты:

– Тимәдегез, тавышланмадыгыз, сүзегез булмады, көмеш суны буямагыз». Кече әби (әбинең кечкенә буйлы булуына ишарә) шул рәвешле мунча иясе белән сөйләшә. Бу – татар мифологиясе өлкәсенә караган, халыкның тормыш-көнкүрешен ача торган кызыклы элемент буларак әһәмиятле.

Аерым бер төркемдә – үлгәннән соң җиде кабер аша чыккан кан эчүче зат – Купканнарга, алар белән бәйле маҗараларга багышланган хикәятләр. Аларны тыңлаганда тын алырга да куркыта, кичке якта урамга чыгарга шикләндерә. «Купкан – бу дөньядан туймый китеп кузгалган кеше пулаты, – дип аңлаталар Себер татарлары. – Кире

кайтып, кешеләрне куркытып йөрите. Каты кузгалып йөри башласа, кешеләргә зыяны арта. Бик азып киткән Купкан кешеләргә тия, аларның канын эчеп йөри башларга мөмкин». Мондый хәл булмасын дип, алдан ук чаралар күрелә икән.

Купканны басу өчен Коръәннән уналты сүрә укый-укый иң элек өч кат зиратны әйләнеп чыгарга кирәк. Шуннан шул ук сүрәләрне киресенә укыйсы. Бер хәрефен дә ялгышырга ярамый. Ялгыштың – беттең дигән сүз, я үләсең, я гомерлеккә гарип каласың. Кем кузгалган, шул алдыңа килеп басканчы укыйсы. Купкан каршыңа килеп баскач, кирәкле аятьне укып, аңа урынына кереп ятарга кушасың. Шулай иткәч, Купкан каберенә кереп ята. Бу эшне укымышлы мулла гына башкара ала икән *(информант – Пахметова Сөлҗамал Ситдыйк кызы, 1926 елгы, Тугыз авылы).*

Таңнан торып, җиде өйнең чүбен себереп алып, аять укып өшкертеп, зиратка алып барып, Купкан чыга торган җиденче кабер тишегенә салсаң да, Купкан басыла, имеш *(информант – Шамратова Гөлҗамал Садыйк кызы, 1937 елгы, Тугыз авылы).*

«Кем кузгалганын белү өчен зиратта каберләрнең комын карап цыккалы гәрәк. Кузгалган кешенең кабере өстендә комы иләктән иләнгән кебек пулаты. Әүвәл син шуны сизеп, кем кузгалуын белсәң, Купкан төнлә төшеңә керәте, беркемгә дә сөйләмәскә кушып, куркыта», – дип сөйлиләр информантлар. Бу дөнья белән теге дөнья арасындагы бәйләнешкә, гаять серле темага караган бу хәбәрләр мавыктыргыч булуы белән җәлеп итә, мифлар дөньясына алып кереп китә.

Әле шундый хәлләр дә булган, имеш, Купканны Коръәннән аятьләр укып басарга муллаларның гына көче җитмәгәч, бик каты кузгалып йөри башлаган берәүнең каберен ачып, башын чапканнар. Ул исә башын култык астына кыстырып йөри башлаган. Ахырда аның күкрәгенә казык какканнар. Аннан соң да туктамаса, андыйны яндыралар икән. Купкан турында сөйләүче ялгыш та аның исемен телгә алмый. Юкса каршыңа чыгуы бар, дип ышаналар *(информант – Рәхмәтуллина Мәүлига Нәгыйдулла кызы, 1902 елгы, Казанлы авылы).* Бу өлкә гомер-гомергә адәм баласында зур кызыксыну уяткан, адәм акылы аңлый алмастай күренешләргә халык үз бәясен биргән, исламга, Аллаһ ярдәменә таянып, мондый күренешләргә җавап тапкан, күңелен шулай юаткан.

«Кая соң ул купканнарыгыз, нигә миңа бер дә очрамады?» – дигән соравыма да аңлаешлы бик матур җавап алдым: «Фәрештәләрең яхшы саклый торган, димәк. Кешене саклаучы фәрештәләр аның күзенә җен-пәриләрне дә, купканнарны да күрсәтмиләр, кешене алардан саклыйлар. Аннан болай артык курыккан вакытта, я бик ашыгып йөрүче кешегә дә андый нәрсәләр күренми. Андыйлар, кабаланып, җеннәрне таптап ук уза. Шуңа күрә бүгенге көндә кул-аягы сынык җеннәр күп һәм алар кешеләргә ачулы» *(информант – Ватутова Флёра Рәхимҗан кызы, 1963 елгы, Казанлы авылы).*

Миф, уйдырмаларга халыкның күңел аклыгы, садәлек сыйган. Юкка гына халык иҗаты аның күңел көзгесенә тиңләнми шул. Түмән өлкәсендә фольклор әсәрләре барлап йөргәндә мин шулар турында уйландым.

Әби-апалар яшь чагында нинди уеннар уйнаулары турында сөйлиләр. «Саргынаем», «Аралап алышмак», «Өзелешмәк», «Тилгән», «Каешлы» дип аталган җырлы-биюле уеннары Казан татарларының «Назалы», «Түгәрәк», «Тамчылы» һ.б. уеннарын хәтерләтә, әмма җыр текстлары, такмаклары, көйләре үзенчәлекле:

«Яшь чакта «Саргынаем» уйный торган идек. Җитәкләшеп басасың да ер ерлайсың бер-береңә такмак-такмак:

Сөләйманнан уң якка
Казанлы авыл – бай авыл.
Сөләйманның складына
Хәтирә туташ каравыл.

Убай юлы, Убай юлы,
Убай юлы канаулыэ
Мин синең сөйгәнең күрдем –
Скрипка танаулы.

Сөләйманның буйдаклары
Аюның табанынтай.
Казанлының буйдаклары
Алманың сабагынтай.

Етәкләшеп түгәрәктә әйләнәсең. Уртада бер пар тора. Такмак бетсә, бу икәү түгәрәккә чыгып өерләнә, янә ике кешене этеп уртага чыгаралар да тагын ерлайлар» *(информант – Шамратова Гөлҗамал Садыйк кызы, 1937 елгы Малай Уват авылы).*

Авыл көенә җырлана торган әллә никадәр кыска җыр язып алынды Себер татарларыннан. Казанлы авылында Мөгамәтуллина Рабига апа Әмин кызыннан (1931 елгы) гына да шундый 80 куплет җыр теркәлде. Карагай авылында Ваби исемле кеше яшәгән, ул сукыр булган, авылдан-авылга йөреп тамак туйдырган. Аны оста импровизатор – такмак чыгаручы буларак хәтерлиләр, такмакларын да онытмаганнар. Ваби 1950 елларда дөнья куйган.

Мөгамәтали мәргән белән Кузы Нияска, аючы Хәйбуллага, Атамыш аучыга багышлап матур-матур кыйссалар сөйләделәр Себердә яшәүче татарлар. Аларда күптән түгел генә шушы җирдә яшәгән кешеләр турында сүз бара, боларның исемнәре халык теленә юкка гына кермәгән. Гаҗәеп батыр, пәһлеван, төз атуда тиңсез оста булганнары өчен онытмый аларны халык. Мөгамәтали мәргән, мәсәлән, яхшылар нәселеннән, ягъни Бохарадан килгән шәехләр токымыннан булган. Халыкта аның оста мәргәнлеге, җитезлеге, батырлыгына багышланган, яисә башка мәргәннәр белән көч сынашулары хакында күп кыйссалар телдән-телгә йөри. Мәсәлән, Мөгамәтали белән күрше авыл

мәргәне Кузы Ниясның төз атуда көч сынашуы турындагы кыйсса хәтердә уелып калды. «Кузы Нияс оста чаңгычы булган. Песнең якларда аучының эте карап өргән агачтан иң яхшы чаңгы ясаганнар. Чаңгы ясарга агач сайлаганда аучының эте кайсы агачка карап өрә, шул агачны аударганнар. Наратның озынына, яшенә, формасына карап эстәгәннәр, эт тә аңа карап өрсә, яхшы саналган. Иң елгыр чаңгы Тугыз авылыныкы яхшылар нәселеннән Кузы Нияста икән. Кузы Нияс чаңгысының эзе калмый булаты. Оца торган чаңгылар булаты. Уват авылыннан Мөгамәтали мәргән белән урманда очрашканнар да көч сынашып карамакчы булганнар болар. Сөйләшкәннәр багып атуга (багып ату – яшертен барып ату. – *Л.М.).* Чаңгылар белән булганнар. Аңны (поши. – *Л.М.)* күргәч, Мөгамәтали мәргән мылтык төзәгән аткалы. Шул вакыт Кузы Нияс ботакны сындырган, аңны кацыру өчен, Мөгамәтали мәргән ата алмый калган, аң олагып цыгып кацкан. Шуннан Кузы Нияс аңның артыннан чаңгысында куып житкән дә атып еккан аңны, бугазлаган, аннан кайтып киткән. Кузы Нияс кацып барган аңны чаңгысында куып йитеп атып алган булаты. Өстен чыккан Мөгамәталидән. Мөгамәтали барып караган, моның чаңгы юлы булмаган, эзе күренмәгән. Халыкка кайтып сөйләгән хәлне. Халык шикләнгән Кузы Ниястан, моның суда юынуын көткәннәр. Бер кеше күргән: Кузы Ниясның култык астында канатлары бар икән, юынганда болар күренгән. Кусы Нияс карап торучы кешегә арты белән торса да, аны күргән, кыцкырган: «Беркемгә сөйләмә, сөйләсәң, петәсең!» – дигән. Аның канатын күргән кеше, Кусы Нияс картаеп үлгәч, аны сөйләгән. Шуныңчы сөйләмәгән. Кузы Ниясның оца торган чаңгылары энә шул каурый-канатларыннан булаты» *(информант – Сәгыйдуллин Хәлим Харис улы, 1949 елгы, Казанлы авылы).*

Ауда йөргәндә хәтәр хәлгә очрап, зирәклеге, батырлыгы, көче аркасында котылып калган Атамыш аучы кыйссасын, берүзе кырык карышлы яралы аюга каршы чыгып җиңү яулаган аючы Хәйбулла бабай турындагысын һ.б.ларны язып алган вакытта Себер татарлары: «Бу булган хәл дип сөйлиләр», – дияргә онытмыйлар. Шунысы кыйммәт: әлеге кыйссаларда халкыбызның героик дастаннарыннан килә торган рух бар. Ул – батырга дан җырлау, аның гадәттән тыш көчле булуын, каһарманлыгын ассызыклау. Мөгамәтали мәргән, Кузы Нияс, аючы Хәйбуллаларга багышланган шактый күләмле бу кыйссалар атаклы «Алпамыш», «Йиртөшлек », «Кадыш Мәргән» һ.б. дастаннар традициясен дәвам итәләр. Әлбәттә, кыйссаларның без язып алганнары әллә ни ерак гасырларга карамый, алай да халык иҗатының бүгенге көнгә, заманга туры килә торган иҗат җимешләре алар. Себердә яшәүче татарларның тормышы кош, җәнлек аулау белән тыгыз бәйләнештә. Менә шушы бәйләнеш аларда батыр аучы-мәргәннәр турында мавыктыргыч әсәрләр барлыкка китергән, һәм иң мөһиме, күргәнебезчә, мондый кыйссалар тел-авыз иҗаты буларак әле дә очрый.

Түбән өлкәсе Вагай районында яшәп ятучы милләттәшләребез белән аралашу татар фольклористикасын яңа эпик образларга,

фольклорга бәйле сюжетларга баетты, туган телебезнең никадәр бай булуына янә бер кат инандырды. Халык иҗаты материаллары бар һәм күп Түмән өлкәсе татарларында. Тарих чоңгылының матди булмаган бик күп рухи байлыкны йота барганлыгы аңлашыла. Алай да халык авыз иҗаты, бүгенге көнгә яраклашып, чагыштырмача яхшы хәлдә әле бирелә. Себердә яшәүче татарларның бай тарихы, борынгылыкны саклаган җирле сөйләшләре, гореф-гадәт, йолалары белән бергә телдән-телгә тапшырыла килгән риваятьләре, мифологик хикәятләре, героик дастаннар төркеменә кертерлек кыйссалары, уеннары, җырлары – бүгенге көн фольклорының тиңсез хәзинәләре.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. 2 томда. 2 т. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 568 б.

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге. 2 томда. 1 т. Казан, 1965. 448 б.

Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собраны В.В. Радловым. Ч. IV. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1872. 424 с.

Татар халык иҗаты. Дастаннар / төзүчесе, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.В.Әхмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр, 1984. 384 б.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре